

מחקר מקיף על השירה הערבית-היהודית בצפון אפריקה

יוסף טובי

יוסף שיטריט, השירה הערבית-היהודית שבכתב בצפון אפריקה – עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים. הוצאת משגב ירושלים, המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, ירושלים תשנ"ד. 401 עמודים. שער, תוכן עניינים ותמצית באנגלית.

א.

ספרו של יוסף שיטריט, הראשון בסדרת ספרים עתידית פרי עטו שתעסוק בשירה הערבית-היהודית בצפון אפריקה, ממלא חסר גדול בשתי דיסציפלינות מדעיות של תחום יצירה חשוב ביותר בספרות היהודית במאות השנים האחרונות: חקר השירה היהודית וחקר הפולקלור היהודי. מאז המאה העשירית, במידה רבה כתוצאה מן המאבק הדתי-התרבותי בין היהדות לבין האסלאם, נתקדשה הלשון העברית כשפת היצירה של השירה. היו אלו ימי המאבק בין השעובייה והערבייה, כלומר רצונם של עמים שונים, ובכללם היהודים, לערער על המוסכם בקרב המוסלמים, בדבר עליונות הלשון הערבית, תרבותה ודתה, אף שגם אלו נטלו מלוא חפניים מן התרבות הערבית-המוסלמית. מגמה זו נתגבשה במזרח בעיקר מכוחו של רב סעדיה גאון (882-942), אך נתחזקה עוד יותר בספרד על ידי תלמידו דונש בן לברט במחצית השנייה במאה העשירית. במקביל למגמה זו, יצר רב סעדיה את הלשון הערבית-היהודית הספרותית ששימשה כלי למאות חיבורים בכל מרחבי התרבות הערבית-המוסלמית.

נראה, כי מפעלו הדרהאנפי הזה של רב סעדיה התקבל בעיקרו של דבר בקרב חוגי המשכילים, שיצירתם נמנית על מה שמכונה בדרך כלל 'הספרות הקנונית'; ואולם לא היה בו כדי להשקיע כליל את השימוש בלשון הערבית-היהודית העממית בתחומי היצירה השונים, ובכלל כן השירה. מחמת חוסר מודעותם של חוקרי הספרות היהודית בדורות האחרונים לקיומה של השירה הערבית-היהודית העממית ולחשיבותה, אין בידינו נתונים מספיקים כדי לקבוע את ראשית זמנה של שירה זו, אף כי מכתבי גניזת קהיר יש ללמוד – ומעל לכל ספק – כי זו היתה קיימת עוד בימי הביניים, הן בארצות המזרח והן בצפון-אפריקה. אף זו מסקנתו החד-משמעית של יוסף שיטריט בספר שלפנינו¹:

אין להסיק מכאן שלא חוברה ולא בוצעה שירה ערבית-היהודית בימי הביניים. דיאלקטים הערביים-היהודיים המדוברים או הכתובים בקהילות השונות. בנוגע לשירה זאת, על אף שאין בידינו מסמכים או תעודות מפורשים

המעידים על כך, הרי לא נסתכן הרבה אם נאמר שהיתה קיימת שירה ערבית יהודית עממית במרחב הערבי-האסלאמי, כולל צפון אפריקה, שירה שהיתה אולי אף מגוונת הן בנושאה האוניברסליים והיהודיים הספציפיים והן במבצעה, גברים מחד ונשים מאידך.

במקביל לעדויות הכרונולוגיות והלשוניות שמעלה שיטתית ביחס לכמה שירים מצפון אפריקה,² אפשר להעלות עדויות אחרות, ביחס לשירים מעיראק וממצרים, מדפי הגניזה ומכתבי יד אחרים, כגון אלו המצויים באוסף ה'היברו יוניון קולג' שבסינסינטי (ארה"ב).³

ב.

המחבר קובע כי למרות ריבוייה ונפוצותה הגדולה של השירה הערבית-היהודית בצפון אפריקה, לא עמדה מעולם בתחרות שקולה עם השירה העברית, לפי שהלשון העברית היתה לשון השירה היוקרתית והלגיטימית בכל הקהילות דוברות הערבית.⁴ דברים אלו יש אמנם לקבלם ללא עוררין, אך רק במה שנוגע לשירה הליטורגית; ומה שנראה לנו משירת תימן במאות השנים האחרונות כסותר-לכאורה, שמאז שירת ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי בסוף המאה ה"ז ובמאה ה"ז, קיבלה הלשון הערבית מעמד זהה כמעט לחלוטין – ולעתים עדיף על פני זה של הלשון העברית כלשון היצירה השירית, על צד האמת אין בו כדי לסתור, שהרי שירת תימן הערבית-היהודית שבפי הגברים אינה כתובה בדיאלקט העממי המדובר אלא בערבית הספרותית ששרשיה בספרות הערבית-היהודית הקנונית מימי הביניים בתחומי פרשנות המקרא, ההלכה והפילוסופיה. ואין צריך לומר, כי הלשון הערבית בשירת תימן מוגבלת למעמדים הפארה-ליטורגיים של החתונה ולסוגות שיריות אחרות של הגברים, ואין לה דריסת רגל בפייטנות הליטורגית המיועדת לבית הכנסת שכולה עברית טהורה.⁵ גישה פחות מחמירה היתה בצפון אפריקה, שבה היה ללשון הערבית-היהודית מעמד יותר לגיטימי בבית הכנסת, ובמיוחד בתפילות שחרית של תשעה באב שבה נכללו קינות רבות על החורבן, על חנה ושבעת בניה ועל איוב, הכתובות בערבית-יהודית.⁶

2 שם, עמ' 36-42,

3 על פי כתבייד אלו פרסמתי משיריהם העבריים של משוררים יהודים בעיראק במאות ה"ב-ה"ג. ראה: יוסף טובי, שירים חדשים למשוררי בבל מן המאות ה"ב-ה"ג, בתוך: מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, אורי יהודה תשמ"א, עמ' 51-72; שירי רבי עזרא אלת'קה – פייטן בבלי מן המאה ה"ג, בתוך: *Jewish Tradition in the Diaspora – Studies in Memory of Prof. W.J. Fischel, Berkeley 1981, pp. 279-293* היהודית העממית בימי הביניים בעיראק ראה: יצחק אבישור, התמורות בערבית-היהודית החדשה של יהודי עיראק – הלשון בהקשרה התרבותי, מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 3-4.

4 שטרית, עמ' 35.

5 ראה לעניין זה מאמרי: עברית, ערבית וארמית בשירת יהודי תימן – במיוחד בשירת רבי שלום שבזי, פעמים 30 (תשמ"ז), עמ' 3-22.

6 שיטתית, עמ' 192.

כללו שלדבר, במשך מאות שנים רבות מאז ימי הביניים, התקיימה שירה ערבית יהודית, אלא שהיא לא זכתה לתשומת הלב הראויה לה: לא בזמנה – מצידם של המשכילים והמעתיקים, שרק חלקה המועט נכלל בכתבי-היד מימי הביניים והזמן החדש;⁷ ולא לאחר זמנה – מצידם של חוקרי הספרות וחוקרי הפולקלור, אלה מחמת שלא ייחסו ערך רב לספרות יהודית שאינה כתובה בלשון העברית, ואלה מחמת שלא היו בידיהם הכלים הלשוניים הדרושים להבנתה ולחקירתה. לא ייפלא אפוא שעד היום, מכל החוגים לספרות עברית באוניברסיטאות ישראל, אחת בלבד – אוניברסיטת בראילין שברמת גן – מכלילה בתחומה את ספרות עם ישראל ללשוניותיו. עדנה באה לה לשירה זו רק בזמן החדש, בעיקר בעקבות הקמת בתי הדפוס העבריים החל באמצע המאה הי"ט בארצות המזרח (כלכטה, בגדאד ועדן) ובצפון-אפריקה (אלג'יר, תוניס, סוסה, ג'רבה, פאס, קזבלנקה) ובעקבות עליית יהודי המזרח לארץ ישראל לאחר קום מדינת ישראל. בתי דפוס אלו, שלא היו בעלי יכולת גדולה ומיעטו להוציא לאור ספרות תורנית בעלת היקף, כגון ספרי שאלות ותשובות ופרשנות על המקרא, הרבו בפרסום חוברות צנומות ודפים בודדים שכללו יצירות רבות מתחום השירה הכתובים בלשון הערבית-היהודית העממית.⁸ ואלו העלייה לארץ יצרה בקרב כמה ממשמרי השירה הנדונה את הצורך להעלותה על הכתב ולהוציאה לאור מחשש שמא תרד לטמיון בעקבות השינויים המעמיקים החלים בתרבותם.⁹ אחריהם, ולעתים במקביל להם, נתעוררו החוקרים, ורובם מן הדיסציפלינה הבלשנית, לתרום מחילם לאיסוף השירה ולחקירתה.¹⁰

אחת הדמויות המרכזיות בחקר השירה הערבית-היהודית הוא פרופסור יוסף שיטריט מאוניברסיטת חיפה, המוכר היטב ממחקרים רבים שעניינם הלהגים הערביים-היהודיים בצפון אפריקה ובחקר הספרות הכתובה בלהגים אלו.¹¹ מזה שנים רבות שוקד שיטריט על רישום השירים הללו על פי כל המקורות שבכתבי-

7 אמורים הדברים בעיקר ביחס לשירה הערבית-היהודית העממית בעיראק, שבאופן יחסי נהנתה מאהדה רבה של מעתיקים שכללוה בכתבי היד שלהם. ראה: יצחק אבישור, שירי העם של יהודי בבל, בתוך: 'בן-עמי (עורך), מורשת יהודי ספרד והמזרח – מחקרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 306-314.

8 בשנים האחרונות ראו אור חיבורים רבים – כספרים בפני עצמם וכמאמרים בכתבי עת שונים – שבהם נרשמו בסדרם הכרונולוגי כל הפרסומים בבתי הדפוס הללו. ודי לנו בזה אם נזכיר את שמות מחביו הספרים והמאמרים: אברהם הטל (בתי דפוס שונים בצפון אפריקה), מאירה הראש (אלג'יר, לוב), יוסף תדגי (פאס), אברהם יערי (בתי הדפוס השונים בארצות המזרח), אליהו מרציאנו (מרקו). על תפקיד בתי הדפוס בהפצת הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה ראה מאמרי: 'The Flowering of Judeo-Arabic Literature in North Africa 1850-1950', in: Harvey Goldberg (editor), *Proceedings of the International Conference on the History of the Jews in Moslem Lands* (in print)

9 ראה: 'ב גמליאלי, אהבת תימן – השירה העממית בתימן, שירת הנשים, תל אביב תשל"ה; 'לסרי, השירה היהודית עממית במרוקו, מקור ותרגום עברי, תל אביב תשמ"ז.

10 ראה: יצחק אבישור, שירת הנשים – שירי עם בערבית-היהודית של יהודי עיראק, אור יהודה תשמ"ז; 'ל, שירת הגברים – שירי עם בערבית-היהודית של יהודי עיראק, אור יהודה תשנ"ד; יהודה רצהבי, שירי עם ערביים-תימניים, מחקרים בערבית ובאסלאם, רמת גן תשל"ד, עמ' 153-204.

11 רובם ככולם הובאו ברשימה הביבליוגרפית בסוף הספר, עמ' 375-376.

ובדפוס, בספריות ציבוריות ופרטיות, בארץ ומחוצה לה, ובנוסף לכך – ולא פחות חשוב מכך – הקלטות ורשימות שנעשו מפי מסרנים האוצרים בקרבם חלק גדול מיצירה זו; ובצד המחקר עוסק הוא בהוראת שירה זו באוניברסיטת חיפה (ובעבר אף באוניברסיטה העברית בירושלים). והנה זיכנו עתה בספר מקיף, שכאמור – על פי תכניתו אינו אלא ראשון בסדרה מקפת, המוקדש לשירה הערבית-היהודית העממית בצפון אפריקה.

ג.

חידושו של הספר אינה בעצם ההפניה לשירים הנדונים ובחקירתם, אלא בעיקר בשיטה שבה הם נבדקים ונחקרים, שיטה שלא היתה מקובלת עד עתה בחקר השירה היהודית, ובוודאי לא בחקר השירה העברית 'המקובלת', אם מימיהביניים ואם מן הזמן החדש. שיטתית מעמיד אפוא מודל חדשני הראוי לשירה זו, דווקא בשל האופי העממי שלה, מודל שמקורו במדעי החברה ולא דווקא במדעי הרוח. וכלשון המחבר:

נקודת המוצא שלנו בניתוח המוצע כאן הוא הטקסט השירי על גרסאותיו השונות ועל ביצועיו השונים והמגוונים בקהילות היהודיות השונות. ההתפתחויות המבטיחות והחשובות שחלו בשלושים השנים האחרונות בתורת הפרגמטיקה הלשונית ובסוציולוגיית הסימבוליקה, בתחום ניתוח השיה על אסכולותיו המרובות והמגוונות ובתורת הטקסט למבניו ולסוגיו השונים ושל הטקסט השירי בפרט, מאפשרות לנו לנסות ולהגיש על קצה המזלג מעין מודל פואטי-פרגמטי ופואטי-תרבותי של הטקסט השירי בכלל והטקסט השירי הערבי-יהודי בפרט [...]. מודל זה אמור גם לשקף את תפקודיו השונים של הטקסט השירי ברמות השונות של יצירתו, של ביצועו ושל צריכתו החולפת או הממושכת בחברה ובתרבות מסוימת.¹²

אך דומה, שעל אף העניין והחשיבות הרבים במודל המחקר שמציע שיטתית בספרו זה, מן הראוי היה שלא להזניח בצידו את המודל 'הישן והמקובל' של חקר הספרות העברית והערבית מימי הביניים, כלומר הקדשת פרק מיוחד במבוא הספר לדיון במשקלי השירים, מבניהם ותכניהם, בעיקר ביחס לשירה העברית והערבית מימי הביניים. זאת דווקא משום ששיטתית עצמו קושר את השירה הנדונה בספר אל השירה מימיהביניים.¹³ אף ראוי היה, כמקובל במהדורות מדעיות של שירה עברית מימיהביניים, להביא בסוף הספר מפתחות למשקל ולמבנה. כמו כן, ועל אף מיעוט הידיעות שבידינו על מחברי השירים וזמנם, היה מן הראוי לבנות מסגרת כרונולוגית של השירה כולה, לצד המסגרת המשמשת בספר מכוח המודל שהעמיד שיטתית לחקר השירה הנדונה. מסגרת זו היתה מאפשרת לעמוד גם על התמורות שחלו בשירה הערבית-היהודית בצפון אפריקה, על השפעות הדדיות בין משוררים וכיוצא בזה. הנה כי כן כלל המחבר בספר פרק בעל עניין רב על התמורות שחלו בשירת

12 שיטתית, עמ' 23-24.

13 שם, עמ' 35 ואילך.

המטרוז (ראה להלן) במאה העשרים, כאשר הלשון הצרפתית והעברית החדשה תפשו את מקומן בשירת יהודי צפון אפריקה.¹⁴ כאמור, הכרך שכבר יצא לאור מוקדש לשירה הערבית־היהודית שבכתב, ואילו הכרכים המתוכננים האחרים יוקדשו לשיירי הצדיקים והקדושים, השירה האפית, השירה החברתית־התרבותית המאוחרת, השירה בעל־פה של הנשים היהודיות בצפון אפריקה, כמובן הכול בלשון הערבית־היהודית, והכרך המסיים יהיה בלשני בעיקרו – חקר המגוון הלשוני של השירים ומילון. יש להניח, שבכרך הבלשני יועמדו באופן מקיף ומעמיק הקריטריונים שעל פיהם מתארך המחבר אותם שירים בכתב־יד וטיקן 411, שלדעתו הם מן הקדומים בשירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה וזמנם מימי הביניים, קודם שהחל להתגבש במאות ה־10 וה־11? הדיאלקט המדובר היום.¹⁵ אף על פי כן, אפשר שמדוגמת השירה הערבית־היהודית בתימן יש ללמוד כי שימוש בלכסיקון יותר גבוה וקרוב ללשון ימי־הביניים אינו מעיד בהכרח על זמן היצירה אלא על שימוש במשלב גבוה בסוגה שירת מסוימת.

ד.

בספר הראשון שלפנינו ארבעה פרקים: הראשון מוקדש להיבטים תיאורטיים והיסטוריים בהתגבשותה של השירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה, ועיקרו העמדת המודל שעל פיו מציע המחבר לנתח את השירה הערבית־היהודית וכך הוא אמנם נוהג בספר זה. עניין זה רואה בו המחבר חשיבות גדולה, שעל כן הוא טורח להציגו באופן מפורט ומבורר. כמו כן מעמיד שיטתית בפרק זה את הגבולות הכרונולוגיים של השירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה, שתחילתה בימי־הביניים. בשני הפרקים העיקריים בספר – השני והשלישי – מובא מבחר של שירים בחלוקה זו: בפרק השני – שירים הכתובים כולם ערבית־יהודית, ושיטתית מקפיד להביא אך ורק שירים שמחבריהם לבטח יהודים או שירים שעל אף הספק במוצאם, שייכים הם למסורת יהודית רבת שנים, וזאת למעט שירים ערביים־מוסלמיים שנקלטו בכתבי יד יהודיים באותיות ערביות;¹⁶ בפרק השלישי – שירים מסוגת המטרוז (רקום, מקושט), דהיינו שירים מקרוניים דר־לשוניים – עברית וערבית־יהודית. סוגה זו משקפת כמובן את הדר־לשוניות של יהודי צפון אפריקה, כאשר לעתים הבסיס הוא העברית ולעתים – הערבית־היהודית. תופעה זו שהחלה להיות רווחת בצפון אפריקה במאה ה־10, ידועה עוד מימי־הביניים, אם כי בממדים יותר קטנים, כגון בשיר המפורסם התלת־לשוני של יהודה אלחריזי בס' 'תחכמוני', וכן כמובן משירת תימן החל במאה ה־10 בשירי ר' זכריה הרופא ור' סעדיה בן דוד עדני.¹⁷

החלוקה הפנימית בכל אחד משני הפרקים שונה, בהתאם לנושא הפרק. בפרק השני – חלוקה תימטית מסורתית: שבח לאל, עתירה ותפילה, מוסר ותוכחה, גלות

14 שם, עמ' 299-304.

15 שם, עמ' 39-41.

16 ראה עמ' 21 והערה 10 שם. תופעה זו ידועה אף בעיראק ואינה ידועה בתימן.

17 ראה מאמרי הנזכר לעיל, הערה 2, וכן מאמרי: שני שירים רב־לשוניים לרבי שלום שבזי, במערכה 301 (תשמ"ז), עמ' 27, 10.

וגאולה, הבדלה ופסח. עניין מיוחד בשירים שנכתבו בצפון אפריקה בעיתות של מתח משיחי, במאה ה־12 בעקבות פעילותם של דוד הראובני ושלמה מולכו, ובמאה ה־12 בעקבות פעילותו של שבתי צבי, שצפון אפריקה היתה אחד ממרכזי החשובים. בפרק השלישי החלוקה היא על פי היחס שבין החלק העברי לבין החלק הערבי בשיר, שלעתים הוא ערבי־יהודי ולעתים הוא ערבי־מוסלמי. השילוב בין שתי הלשונויות יכול להיות באופנים שונים: טורים או חרוזות ערביים ועבריים שאינם תלויים זה בזה, טור או חרוזה עברית המתרגמת את הערבית או מעבדת אותה, וכן על זה הדרך. בדרך כלל, השירים בשני הפרקים אלו אינם מובאים בשלמותם, אלא רק אותן חרוזות הדרושות למחבר להציג את עמדתו ביחס לסוג זה או אחר של שיר. מבוא קצר מקדים כל שיר, ובו פרטים על תוכנו, על מחברו וזמנו ועל משקלו ומבנהו. לצד השירים הערביים או החלק הערבי שבשירי מטרוז מובא גם תרגומם לעברית. סדר השירים בכל סעיף משנה בפרקים הללו הוא כרונולוגי בעיקרו, אך לעתים קרובות יש קושי גדול בזיהוי המחבר ובקביעת זמנו.

הפרק הרביעי והאחרון בספר בא למלא חסר שאינו ניתן להימלא בשני הפרקים הקודמים, והוא כולל דיון מפורט ביותר, ומבחינות שונות, של שיר 'אירועי היסטורי מהמאה ה־12 בערבית־יהודית של תאפילאלת'. השיר הוא קינה המתנה את מוראותיה של מגפת דבר שהיכתה את יהודי תאפילאלת שבדרום מזרח מארוקו בשנת התל"ט (1679) ושהביאה לכליונם של רוב בני הקהילה, כולל הנהגתה. השיר כתוב ערבית־יהודית, אך מרובה בו הרכיב העברי, עשרות מלים עבריות השזורות לאורך הטקסט כולו. לשון השיר מובאת בשלמותה, ולצידה תרגום עברי מלא. שיר זה הוא דוגמה נאה לחשיבותה של השירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה, וכן הוא גם בשירה הערבית־היהודית בתימן, כמקור היסטורי לאירועים שלעתים אין להם כל מקור אחר, וכן הוא בנידון זידן.

בסוף הספר מובאים כמה מפתחות רבים רבי תועלת: ביבליוגרפיה עשירה, רשימה מרשימה של כתיבי היד שהמחבר השתמש בהם לצורך הספר, מפתח השירים על פי סדר הופעתם בספר ועל פי סדר א"ב של פתיחתם, מפתח המשוררים ומילון מונחים.

ה.

המחקר המקיף המוצג בזה של פרופ' יוסף שיטריט מעמיד בפנינו רק חלקו של עולם יצירתי עשיר ביותר שנגיעה היתה לו כמעט בכל תחום מתחומי החיים של יהודי צפון אפריקה, וחלקיו האחרים אמורים להיות מוצגים ונידונים בכרכים הבאים בסדרה. אפיון זה עומד בניגוד בולט למדי ביחס לשירה הליטורגית המסורתית הקשורה לבית הכנסת, שנושאייה היו מוגבלים ביותר ולמעשה הצטמצמה לעניין אחד בלבד: נושא הגלות והגאולה.¹⁸ השירה הליטורגית, שהיתה נתונה בכבלי מסורת דתית בעלת יוקרה, ארוכה ורבת שנים, לא יכלה לנער עצמה ולחדש פניה. אשר על כן, מצאו להם היוצרים, המייצגים בעניין זה את רוח העם, אפיקי יצירה

18 מעט מאוד פיוטים עסקו בנושאים אחרים, כפי שהראו חוקרי השירה העברית בצפון אפריקה: אפרים חזן ויוסף שיטריט.

יותר חופשיים מכל הבחינות – התימטיות, הלשוניות והצורניות. השימוש בלשון הערבית־היהודית, אם באופן בלעדי ואם על דרך השילוב עם העברית, נועד לא רק לקרב אל השירה את המוני בני הקהילות שידיעת העברית לא היתה מושרשת בקרבם כידיעת הערבית־היהודית, אלא אף להגמיש את השירה מבחינותיה השונות. כך למשל, הסוגה השירית של שירי השבח לצדיקים בעת העלייה לרגל או בימי זיכרון, כביטוי לרגשות החוגגים בתופעה חברתית־עממית אינטנסיבית ורבת היקף בקרב יהדות צפון אפריקה,¹⁹ נכתבה בערבית־יהודית באופן בלעדי כמעט. בוודאי, אף תעיד על כך התפוצה העצומה שזכו להם שירי הצדיקים והשירים האפיים בדמות עשרות ואולי מאות הדפים הנדפסים הבודדים שיצאו לאור בבתי הדפוס היהודיים בתוניסיה ובמרוקו.

ברכה כפולה בפעלו של שיטריט: האחת – תרומתו החשובה לחקר הלהגים הערביים המדוברים בפי יהודי צפון אפריקה, ובכך הוא מצטרף לחוקרים אחרים כגון משה בר־אשר, דוד כהן ונעם סטילמן; והשנית, שלעניות דעתי היא חשובה ממנה, לפי שכמעט לא נעשה דבר עד עתה כדוגמתה – תרומתו הייחודית לחקר השירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה כענף ספרותי נכבד, מגוון ורב היקף. יש אפוא להביע את התקווה, שבקרוב יובאו בפנינו החלקים האחרים במפעלו של שיטריט; ובנוסף להם, וזאת על פי הצעתנו ומשאלת ליבנו, 'דיואן' של השירה הערבית־היהודית בצפון אפריקה שבו יובא מבוחר מקיף של שירים ערוך באופן כרונולוגי, בדיסציפלינה ספרותית טהורה.

19 משה שוקד ושלמה דשן, דור התמורה – שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון־אפריקה, ירושלים תשל"ז.